

FORTRÆNGT

En arkæologi om fortrængning af tyske soldater og civile i Danmark under og efter 2. Verdenskrig

INTRODUKTION OG FORMÅL

Ved 2. Verdenskrigs afslutning blev hundredtusindvis af tyskere drevet på flugt fra deres hjem i det østlige Tyskland (særligt fra Østpreussen) pga. den russiske offensiv.

Cirka 250.000 flygtninge blev evakueret over Østersøen og endte i Danmark.

Det foregik ofte via København, hvor flygtningene blev indkvarteret i modtagerlejre, der bl.a. bestod af beslaglagte skoler, sportshaller osv. Derfra blev de overført til større lejre hovedsagligt i Jylland, hvoraf den mest velkendte er Oksbøl Lejren, men også Skanderborg Dyrehave blev omdannet fra *Luftwaffes* hovedkvarter til flygtningelejr. Dyrehaven i Skanderborg afspejler to meget forskellige måder at bosætte sig midlertidigt, ufrivilligt og ubudent på i Danmark, og begge måder er nært forbundet til den samme konflikt. Efterkrigstidens flygtningefænomen i Danmark var ret unikt, da både tyske soldater og civile blev fordrevet fra andre omkringliggende lande i datidens Europa. I de store jyske lejre boede flygtningene indtil de sidste af dem forlod Danmark i 1949, hvorefter nogle lejre blev genbrugt, mens andre blev afmonteret. Der var et behov for at slette sporene efter den tyske besættelse og eftertiden og fortrænge både dem og minderne forbundet dermed.

FORTRÆNGT har til formål at analysere de materielle levn fra det tyske *Luftwaffe* og de efterfølgende tyske flygtninge gennem et stort *case study* baseret på en arkæologisk udgravning i Dyrehaven i Skanderborg. Formålet er således at undersøge *Luftwaffes* og flygtningenes materielle vilkår bag pigtråden i Dyrehaven, Skanderborg igennem en arkæologisk udgravning på stedet.

En arkæologisk undersøgelse kan - som den første af slagsen i forskningsøjemed i Danmark - bidrage med en genopbygning af den materielle hukommelse fra dette mørkere kapitel af dansk historie. Derfor er en arkæologisk udgravning i Skanderborgs Dyrehave med involvering af lokalsamfundet - mens få endnu har en direkte hukommelse om tiden - presserende i forhold til at fremgrave en mørklagt fortid på både et symbolsk og materielt niveau. FORTRÆNGT refererer dermed både til at være fordrevet hjemmefra, at opholde sig udenfor det hjemlige som *deplaceret* og til at være fortrængt fra den offentlige hukommelse.

En sådan undersøgelse af de materielle levn vil give indblik i opbygningen af nye sociale rum fra det materielle perspektiv, samt både *Luftwaffes* og flygtningenes materielle respons på dette rum.

Det tyske *Luftwaffes* hovedkvarter i Danmark repræsenterer en overlegen besættelse af Danmark, hvor pigtråden i Dyrehaven lavede et klart skel mellem de besatte udenfor, hvor forsyningerne under krigen var knappe, og overfloden af forsyninger indenfor, som værnemagten nød godt af (Pedersen 2017:97-102). Denne brug af pigtråden i skabelsen af et kontrolleret rum byder ind med nye perspektiver til den arkæologiske definition af internering som en praksis i at organisere både rum og materiel kultur med det formål at kontrollere og begrænse en gruppe mennesker (Myers & Moshenska 2011: 2). Da flygtningene overtager barakkerne i Dyrehaven skabes en ny magtbalance på begge sider af pigtråden, et nyt "dem" og "os", hvilket gør Dyrehaven til et enestående sted at foretage en arkæologisk undersøgelse af de materielle efterladenskaber fra begge bosættelser og repræsenterer dermed et fuldkomment nyt empirisk materiale rent arkæologisk set. Stedet tilbyder muligheden for at få et indblik i denne meget unikke situation der

udspiller sig i Danmark i perioden, samt to negligerede og komplekse måder at være henholdsvis fortrængt på som tysker under 2. Verdenskrig.

Teoretisk grundlag

Filosoffen Lefebvre (1991:28) fremhævede den vestlige verdens tendens til at overbetone de skriftlige kilder og det talte ord, når konstruktionen af sociale rum belyses, mens det materielle har været underbetonet.

Selvom dette er en gammel reference, og det materielle generelt har fået en meget mere prominent rolle indenfor de sidste 30 år, så belyser udtalelsen problemet ved at udelade arkæologien i undersøgelsen af steder, der på uadskillelig vis kan betragtes som både fysiske, sociale og mentale (ibid.:5-14).

Det sociale og mentale rum kan derfor findes fysisk og materielt forankret indenfor pigtrådens rammer i Dyrehaven i Skanderborg, hvor nye rum opstod under og efter besættelsen.

I FORTRÆNGT vil der være fokus på de rammer i hvilke den materielle kultur som den arkæologiske udgravning afslører har skabt og deres sociale betydning.

Indenfor en teoretisk ramme, der indeholder kernebegreber som materiel hukommelse (Olivier 2011) og agens (Gell 1998), sociale rum (Lefebvre 1991), dominans, oprør og omdannelse, strukturel vold og den materielle og sociale konstruktion af "den Anden" (Galtung 1990) tilbyder FORTRÆNGT ny indsigt i den materielle organisation af lejren, og hvordan materiel kultur har været brugt i hverdagen bag pigtråd. De to gruppers erfaringer må formodes at have været meget forskellige (Pedersen 2017), hvilket ligeledes må formodes at have sat sit præg på de materielle levn i Dyrehaven.

Hvor værnemagten kan anses som en enhed med det som McSparron (et al 2020) kalder for "*very high group agency*" (eftersom denne dominerer værtslandet og dermed frit kan bevæge sig rundt i landet og udtrykke deres "tyskhed", f.eks. i form af sprog og militæruniformer), så må flygtningene siges at tilhøre en enhed med "*very low group agency*", hvilket særskiller sig ved at det kulturelle udtryk især udfolder sig indadtil.

Det er derfor velkendt, at grupper i sidstnævnte kategori udvikler et stærkt materielt udtryk som svar på de omgivende strukturer, og som udtryk for modstand eller tilpasning (REF).

Dyrehaven tilbyder os et indblik i dette skift mellem disse to meget forskellige grupper, og deres materielle engagement beskyttet af pigtrådshegn mod den vrede lokalbefolknings hypotetiske angreb. Vekslingen mellem dominans af den ene side af pigtråden og herefter af den anden side, må formodes at have indflydelse på den måde vi begår os med det materielle på, hvilket også afspejler sig i andre modsætninger de to fortrængte grupper imellem: soldater vs. civile, mænd vs. kvinder.

STATE-OF-THE-ART

På trods af, at den tyske besættelse er et yndet emne indenfor historieforskningen, så er de tyske flygtninge i Danmark kun blevet belyst gennem historiske kilder og mundtlige overleveringer, mens lejrenes rum og materialitet (det arkæologiske potentiale) ikke er blevet undersøgt i forskningsmæssigt øjemed. Fra det historiske synspunkt findes der vigtige værker, der samler information om flygtningene med særligt fokus på de politiske aspekter såsom: danske institutioners håndtering af situationen, propaganda, økonomi, jura og integration (f.eks. Kjærboel 1950, 1959; Havrehed 1987; Harder 2020). Kritiske røster har også søgt at tale de tyske flygtninges historie (Gammelgaard 1981; Lyllloff 1999) og gengivet deres tragiske flugt fra hjemlandet (REFS). Lokalt set er dagbøger og mundtlige overleveringer blevet indsamlet fra flygtningene selv eller deres familiemedlemmer (for Gl.Rye flyveplads, se f.eks. Jakobsen 2011). I den tyske

forskning har der hovedsagligt været fokus på flygtningenes tilbagevenden til Tyskland og deres genintegration i landet (e.g. Karasek- Langer 1959; Tolksdorf; Carstens).

Mens de mundtlige og skriftlige overleveringer dermed har tilvejebragt betydningsfuld information, så er der et mangelfuldt område, som disse to ikke belyser: nemlig det materielle, dens hukommelse samt den viden den materielle verden omkring flygtningene indkapsler i forståelsen af lejren som et "socialt rum" (iflg. Lefebvre 1991).

Materialitet er en rig kilde til andre mere alsidige og intime historier om flygtningenes ophold i danske lejre, og i forlængelse deraf til en bredere forståelse for fordrevne og uvelkomne folks materielle respons og vilkår. Mens den arkæologiske tilgang til materielle levn fra 2. Verdenskrig i Danmark i forskningsøjemed har været stort set ikke-eksisterende, så har der på internationalt niveau været stor opmærksomhed på det arkæologiske materiale indenfor denne kontekst. Der har været markant fokus på POW- og koncentrationslejre, og på det man kalder for "Battle Field" arkæologi.

I modsætning til at de tyske flygtninge i perioden var begrænset til Danmark, så havde de tyske soldater baser og lejre overalt i de besatte og samarbejdsvillige territorier. Et meget inspirerende eksempel er det arkæologiske projekt "Lapland's Dark Heritage", som har undersøgt materielle levn fra 2. Verdenskrig i Finland gennem brug af kombinerede metoder som udgravning, landskabsprospektioner, historiske kilder og mundtlige overleveringer, f.eks. gennem involvering af lokalsamfundet i det arkæologiske arbejde. Mens de tyske soldater i militærbaserne i Finland var på god fod med finnerne, så må det modsatte siges at gøre sig gældende i Danmark. I Finland byggede man et pigtrådshegn rundt om lejrene for at lave et symbolsk skel mellem "vildmarken" og "civilisationen" i lejren. På den måde brugte de skellet til at danne en "ordnet verden" inde i lejren som en måde at kæmpe imod dét at være udstationeret på et fremmed sted (Seitsonen 2017:23). I Danmark er situationen en helt anden: pigtråden skulle beskytte soldaterne (og siden flygtningene) mod angreb fra en fjendtlig lokalbefolkning og rummet bag pigtråden må formodes at være præget deraf. I undersøgelsen af dette, trækker FORTRÆNGT på den finske erfaring med hvordan lejrens karakteristika og fund afspejler beboernes håndtering af situationen, og hvordan materielle fund kan afsløre forskellige måder at reagere på verden omkring os på, særligt i situationer hvor mennesker ufrivilligt opholder sig i uvante rammer.

Jeg trækker derfor også på den brede litteratur fra det interneringsarkæologiske område. Her har en bred række forskere undersøgt effekten af rum og struktur i interneringslejre (Myers & Moshenska 2011). Private ejendele fra lejrene har været tolket som "artefacts of loss" (Dusselier 2008), der forbinder en person med dennes fortid i en slags terapeutisk forhold. Andre genstande er det man indenfor *trench art* kalder "recyclia" (Saunders 2003:183-186), et koncept der er blevet overført til en kontekst af internering, og som var en måde at holde sig i gang på og genskabe den verden man engang kendte (Carr 2011) igennem de materialer, der nu engang er til rådighed. På denne måde kan genstandene afspejle strategier for "gøre" sig hjemme og for at dominere den omkringliggende verden i lejren for at opretholde integriteten.

Alt i alt efterlader den hidtidige forskning et interessant tomrum samtidig med, at den danner grobund for FORTRÆNGT. Eftersom Dyrehaven i Skanderborg tilbyder en helt unik lokalitet, der afviger fra de hidtil undersøgte, så er formålet med FORTRÆNGT at tilføje betydningsfulde nuancer til den hidtidige forskning, både på det arkæologiske område internationalt og nationalt set, men også til det historiske område og den samlede fortælling om de fortrængte tyskeres ophold i Danmark.

Ansøgers erfaring er udbredt på det konfliktarkæologiske område indenfor samtidsarkæologisk forskning. Ansøgers ph.d. har bl.a. bidraget med at genindsætte fortrængte historier om undertrykte republikanere

under borgerkrigen og Franco' diktatur fra et materielt synspunkt.

Ansøger har derfor bred erfaring med komplekse og følsomme arkæologiske problemstillinger i konfliktsammenhæng.

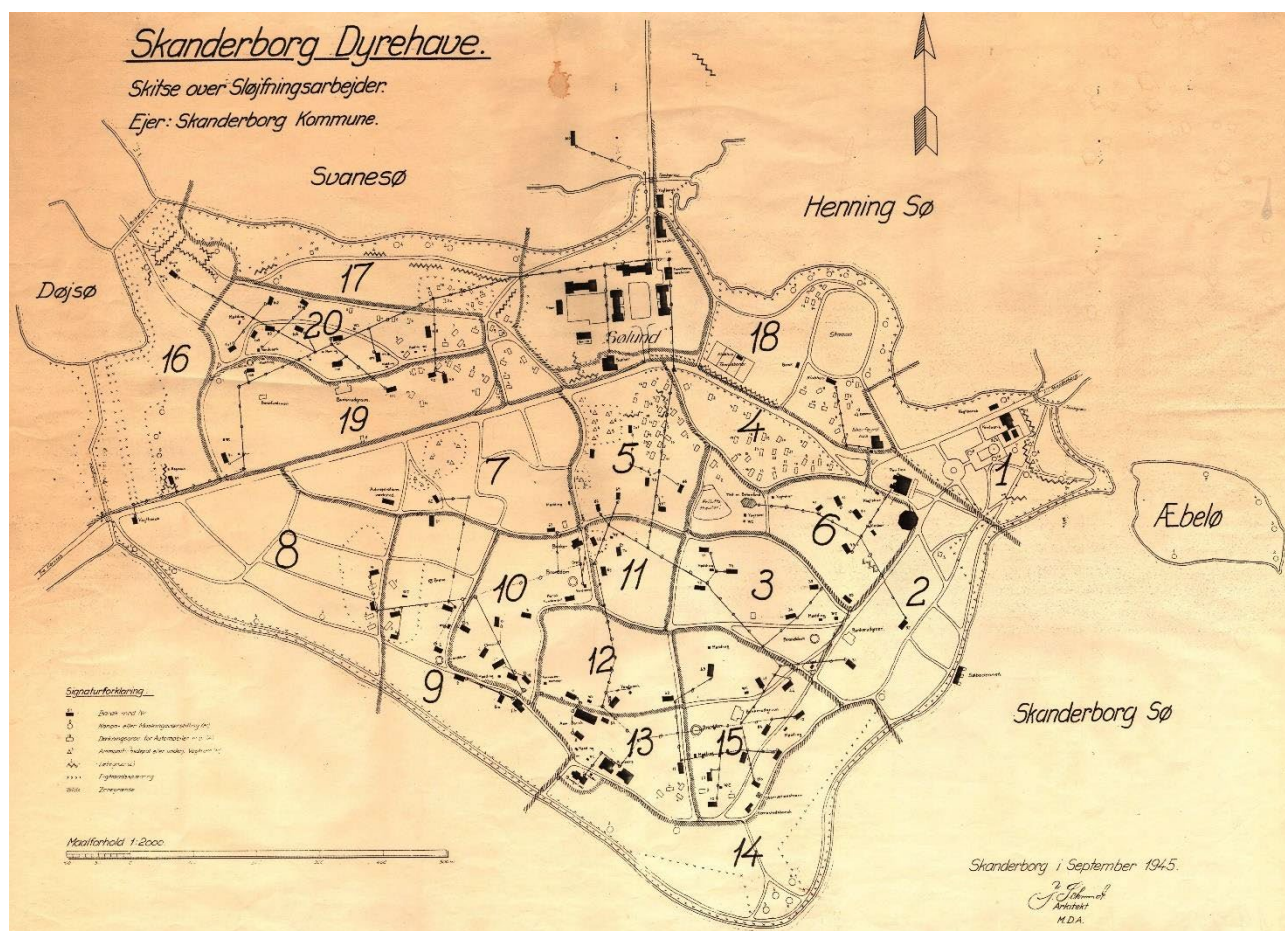
FORSKNINGSPLAN, METODE OG FORMIDLING

Fase 1: Feltarbejde og dataindsamling

Skanderborg Museum har kort over til rådighed. Det er udarbejdet af det tyske Luftwaffe og viser derfor den præcise placering på barakker, bunkere, skyttegrave osv. Barakkerne var i brug i både Luftwaffe-perioden, og mens flygtningene boede der.

Museet har også en samling af dagbøger, memoirer, fotos, interviews, breve og officielle dokumenter (Pedersen 2017), som vil blive kombineret med den information som det materielle narrativ tilvejebringer.

To mindre arkæologiske undersøgelser i form af nødudgravninger har tidligere været udført i området. I 2011 (feltberetning nr. SBM1213) blev område 10 berørt (se figur 1) af en udgravning, der afslørede tilstedeværelsen af mange forskellige genstandstyper fordelt ud over tre grøfter, som f.eks. ammunition, cognac flasker, porcelæn og diverse små beholdere til personlig hygiejne. Disse fund støtter op om idéen, potentialet og behovet for at lave en videnskabelig udgravning på stedet, der vil undersøge levnene fra de tyske soldater og civile i området. Fundene fra 2011 vil også blive inkluderet i projektets materialestudie. I 2019 blev en anden udgravning gennemført i forbindelse med Dyrehavens amfiteater (feltberetning SBM1703). Det berørte område på kortet (Figur 1) er nr. 4, hvilket viser, at det ikke påvirkede barakkerne.

Figur 1: Kort over sløjfningsarbejde i Dyrehaven i 1945 med markeringer af barakker, hegn, bunkere og skyttegrave. Lånt med tilladelse fra Skanderborg Museum.

Området har gennem tiderne været besøgt og overfladen plyndret af private samlere, så der er ikke længere mindre genstande at se på overfladen, selvom nogle barakstrukturer ses markeret i jordoverfladen, og rester fra hegnsmarkeringer også stadig findes i området.

Skanderborg Museum har et samarbejde med en hobbyarkæolog, som har gennemført området med metaldetektor, og dennes samling – mest Luftwaffe-relateret ”krigsmemorabilia” – vil også blive registreret i forbindelse med FORTRÆNGT.

Andre af flygtningenes materielle spor mere perifert vil også blive undersøgt. Det gælder f.eks. en kasse med fund gjort på loftet af Skanderborg Mølle. Kassen indeholder genstande fra flygtningelejren i Gl. Rye, lejren som flygtningene fra Dyrehaven blev overført til på et senere tidspunkt.

Det tyske kort over Dyrehaven viser hvor barakkerne er at finde og søgegrøfter vil blive lavet i forsøget på at finde affaldsgruber og mere utydelige barakker. Udgravningen vil være koncentreret omkring de sydlige områder 13 og 15. Udgravningen og de synlige strukturer samt genstande vil blive registreret med GPS og siden kortlagt i GIS i analysefasen.

Formålet med FORTRÆNGT er således ikke kun at finde data baseret på selve den arkæologiske forskningsudgravning, men også gennem inddragelse af lokalsamfundet i feltarbejdet, en strategi som Skanderborg Museum allerede har solid erfaring med (Søndergaard 2017).

Feltnoter og fotografi vil blive brugt til at dokumentere den information, som feltarbejdet byder på af både arkæologisk og etnografisk art.

Udgravningen er planlagt som en borgerudgravning, hvilket betyder, at lokalsamfundet inviteres til at deltage i udgravningen. Borgerudgravninger er kendte for at være meget berigende i samtidsarkæologiske kontekster, og dét ydermere i komplicerede konflikt-relaterede sammenhænge (Thomas 2019).

Denne udgravning er baseret på de etiske principper for gensidighed i samfundsdeltagelse og dens gensidige gavnlige virkninger (Moshenska 2017). Formålet med denne inkluderende arkæologiske metode er at undersøge mere specifikke steder og dermed adressere flere historier forbundet til et sted gennem de lokale borgeres deltagelse. Samtidig returneres den lokale kulturarv til offentligheden gennem dennes deltagelse i det arkæologiske arbejde.

FORTRÆNGT sigter mod at udvide adgangen til og påskønnelsen af den lokale kulturarv gennem deltagelse i overensstemmelse med retningslinjerne og målene for sådan praksis fra Museum of London (2021). At udgravningen er tænkt som en borgerudgravning reducerer desuden omkostningerne og forbedrer dermed projektets gennemførlighed.

FORTRÆNGT er udarbejdet i samarbejde med Museum Skanderborg, som vil ansætte ansøgeren til udførelsen af projektet i projektperioden. Der søges også støtte til frikøb af tre af museets ansatte, der vil deltage i projektet som videnskabeligt personale i perioden hvor feltarbejdet varetages (se GANNT oversigt nedenfor). De pågældende ansatte er: Martin Philipsen Mølgaard, Charlotte Abildgaard Paulsen og Ejvind Hertz. Der søges også om støtte til udstyr til udførelse af selv samme feltarbejde (se budget; samt CV i bilag). Udover ansøger, der vil blive ansat i projektperioden, afhænger FORTRÆNGT ikke af eksterne samarbejdspartnere, hvilket letter gennemførligheden af projektet.

Fase 2: Analyse

Analysefasen består hovedsagligt af bearbejdelsen af data fra feltet, hvor kort laves i GIS på baggrund af GPS målinger i feltet, fund registreres i MUD, klassificeres og analyseres i henhold til lignende kontekster. Materialet samles, og der søges svar på forskningsspørgsmålet gennem det samlede datasæt.

Fase 3: Formidling og forventet udfald

Denne sidste fase af projektet består hovedsagligt af formidling. Projektets formidlingsstrategi balancerer mellem akademisk og ikke-akademisk formidling i forsøget på at nå så bredt et publikum som muligt. FORTRÆNGT sigter mod at publicere en fagfællebedømt artikel i Journal of Conflict Archaeology (DL3). De (foreløbige og endelige) resultater vil blive formidlet på PMAC konferencen i England (DL2).

Nationalt vil resultaterne blive formidlet gennem en fagfællebedømt publikation i et dansk tidsskrift (f.eks. Tings Tale (DL1)) med det specifikke formål at nå et bredere museumspublikum i Danmark. Forskningsresultaterne formidles også lokalt i Skanderborg Museums årbog og gennem udstilling af plakater på museet. For at sikre en bredere involvering af lokalsamfundet oprettes en Facebook-side, der sender billeder og oplysninger om specifikke fund både under udgravningen og analysefasen. Denne form for formidling har vist sig nyttig i lignende sammenhænge, ikke kun til kortvarig formidling, men også for at få lokalsamfundet til at engagere sig samt dele deres egne fund og de familiehistorier, som de måtte have i gemmerne (REF). Oprettelsen af Facebook-siden samt invitationen til at deltage i udgravningen vil blive annonceret i Ugebladet Skanderborg.

GANTT chart

OPSUMMERING

FORTRÆNGT forventes at tilføje ny viden til et felt, der hidtil kun har været belyst gennem andre discipliner såsom historie og mundtlige kilder og hvor arkæologiens potentiale har på dette område været overset i Danmark, selvom det er bredt kendt, at arkæologi bidrager til vidensproduktionen i den nære fortid på væsentlige måder, b.la. igennem oversete, materielle historier (REF).

Som arkæologer stiller vi andre spørgsmål og bruger andre analytiske rammer og tilvejebringer derved andre former for information baseret på den materielle hukommelse.

FORTRÆNGT vil bruge feltmetoder som overfladeundersøgelser, udgravning, fundindsamling, GPS-kortlægning, borgerinddragelse og erindring til indsamling af data, der vil blive underkastet en arkæologisk analyse som gør det muligt at beskrive og belyse de materielle levn fra de tyske soldater og flygtninge i hver deres sociale rum i Dyrehaven.

FORTRÆNGT bidrager til et mere nuanceret billede af hverdagslivet for udstationerede, fordrevne og fortrængte tyskere i Danmark under besættelsen og efterkrigstiden. Projektet bidrager også med ny viden til hovedsageligt områder, der berører det at være fordrevet eller udstationeret, internerings- og konfliktarkæologi på internationalt niveau, og i dansk sammenhæng til et specifikt felt, der endnu ikke har været berørt arkæologisk.